

YAHUDİLERİN KAHİRE GENİZASI'NDA ORTAÇAĞ MÜSLÜMAN AKDENİZ HAVZASININ SAKLI TARİHİ

Hakan OLGUN*

ÖZET

Ortaçağ'da önemli bir medeniyet coğrafyasını ifade eden Akdeniz havzası asırlarca Kahire merkezli İslam idarelerinin kontrolünde olmuştur. Bu bölgedeki İslam devletlerinde gayrimüslim topluluklar önemli sosyal unsurlar olarak varlık bulmuştur. Yahudi geleneğinin bir ürünü olan geniza evrakları, başta Yahudiler olmak üzere gayrimüslimlerin bu bölgedeki sosyal, ekonomik ve gündelik yaşamına dair önemli bilgiler sunmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında Fustat şehrindeki Ben Ezra sinagogunda keşfedilen geniza koleksiyonundaki bilgiler de bu tespiti güçlendirmektedir. Yahudilerin genellikle gündelik yaşamına dair yazılı belgelerden oluşan bu koleksiyon, Yahudi cemaati merkezinde Ortaçağ Müslüman Akdeniz havzasının tarihine ışık tutan güçlü bir kaynak olmuştur.

Anahtar kelimeler: Geniza, Fustat, Ortaçağ, Akdeniz havzası, Yahudiler, Fatimiler, Eyyubiler.

THE HIDDEN HISTORY OF THE MEDIEVAL MUSLIM MEDITERRANEAN BASIN IN THE CAIRO GENIZA OF JEWS

ABSTRACT

The Middle Ages of the Mediterranean basin as an important civilization geography has been under the control of the Cairo-based Islamic rule for centuries. The Non-Muslim communities in this region of the Islamic state as the basic social groups have always been there. In the end of the nineteenth century, the *Cairo geniza* have been discovered in Fustat/Cairo. Written sources belonging to the Jewish tradition, the *Cairo Geniza* offers important information on social, economic and everyday life of the Jews. These hidden and historical records of Jews shed light on the Medieval Muslim Mediterranean Basin of the early classic age of Islam as well as Jewish history.

Key words: Geniza, Fustat, Middle age, Mediterranean basin, Jews, Fatimids, Ayyubis.

GİRİŞ

Akdeniz havzası Arap-İslam medeniyetinin Hind denizinden Cebel-i Tarık boğazına kadar uzanan coğrafyasının merkezini ifade etmektedir. Ortaçağ döneminde bu coğrafyada tesis edilen Arap-İslam medeniyeti çağı, İslam'ın

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, holgun@istanbul.edu.tr

erken klasik çağı olarak nitelenmektedir. Bu asırlarda iki önemli İslam idaresi olan Fatımiler (909-1171) ve Eyyubiler (1171-1250) iktidarının merkezini Mısır oluşturmaktadır. Mısır bu dönemde Arap ve Levanten Yahudilerden oluşan büyük bir gayrimüslim cemaatini bünyesinde taşımaktadır. Özellikle günümüz Kahire'nin hemen güneyinde yer alan kadim Fustat şehri, Ortadoğu kökenli Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları merkezi ifade etmektedir. Bu dönemde Fustat Yahudileri, Sicilya, güney Avrupa, Kuzey Afrika ve Hindistan'a kadar uzanan Asya memleketlerindeki Yahudi topluluklarıyla ticaret yoluyla yakın bir temas halinde olmuştur. Bu nedenle Fustat Yahudi cemaati, Ortaçağ'ın Akdeniz merkezli İslam idaresi altında hem Müslüman ve Hristiyanlarla hem de kendi aralarındaki ilişkiler açısından çok canlı bir sosyal yaşam tecrübesine sahip olmuştur.

İslam idaresi altında yaşayan teb'a olarak Fustat Yahudi cemaatinin sivil tarihine ilişkin çok ilginç bir tarihi veri kaynağından söz etmek mümkündür. Yahudi geleneği içinde "saklı tarih" olarak da ifade edebileceğimiz bu gizli bilgi kaynağı "geniza" adıyla bilinen bir tür yazılı evrak yığınıdır. Geniza, gelecek nesiller için bilgi kaynağı olması amacı güdülmeksizin ve gelişi güzel bir tarzda bir araya toplanıp ortadan kaldırılmak üzere biriktirilmiş, üzeri yazılı evrak yığını ihtiva etmektedir. Dolayısıyla hem topluma ait genel bilgiler hem de şahsi yazışma ve notların yer aldığı bu tür yazılı evrak sinangoglarda depolanıp ardından özel bir uygulama ile ortadan kaldırıldığı için Yahudilerin kaydettiği gizli ve saklı bir tarih bilgisi olarak ifade edilebilir. Ancak bu tür evrakı ortadan kaldırma uygulamasından bir şekilde kurtulan Fustat/Kahire genizası özellikle Fustat Yahudilerinin hem kendi tarihlerine hem de idaresi altında yaşadıkları İslam devletlerinin tarihlerine ilişkin Yahudi bakış açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Bu belgeleri Yahudilerin kendi konumlarını ve çevre kültürlerle ilişkilerini yansıtan gizli ve sivil bir tarih kaynağı olarak nitelenmek de mümkündür.

Bu makalede Ortaçağ'ın Akdeniz merkezli İslam medeniyetinin gündelik yaşama dair tanımı ve sosyal görünümünün keşfedilmesinde İslam kaynaklarının yanı sıra Yahudilerin özel bir yazılı belge koleksiyonu olan ve yazıldıkları tarihten asırlar sonra keşfedilen geniza belgelerinin tarihi önemi incelenmektedir.

KAHİRE MERKEZLİ İSLAM DEVLETLERİ VE GAYRİMÜSLİMLER

Kahire genizasının coğrafi alanı, Akdeniz havzasında ve Mısır merkezinde hüküm sürmüş olan İslam idarelerinin icra alanıdır. Abbasilerden koparak Akdeniz coğrafyasının çeşitli bölgelerinde kısa süreli devletler kuran Müslüman idareler bu bölgelerde İslam medeniyet mirasına çok önemli katkılar sağlamıştır. Siyasi gelişimleri bir yana, bilim, sanat ve felsefe alanında gerek tercüme gerek te'lif çalışmalarıyla çağının temel örneklerini üreten bu devlet-

ler içinde farklı inanç ve kültür grupları da bir arada varlık bulma fırsatına sahip olmuştur. Böylece bu bölgeler farklı düşünce ve anlayışlar çerçevesinde müşterek bir medeniyet oluşumlarının merkezi haline gelmiştir. Kuşkusuz bu medeniyet oluşumlarının etkin unsuru, farklı kültür dinamiklerinin bir arada yaşam sürmesine imkân sağlayan idareciler / halifelerdir. Genellikle bu kabil İslam devletlerinin idarecileri, başta ana bünyeyi oluşturan Müslümanlar olmak üzere halkın tüm inanç gruplarının düşünce gelişimine katkı sağlamalarının yollarını açık tutmuşlardır. Makalenin konusu itibarıyla ele alacağımız idareler Fatımiler ve Eyyubiler'dir.

Fatımiler döneminde gayrimüslimlerin temel olarak ticaret, sanat, felsefe ve bürokrasi gibi İslam ülkesinin en asli toplumsal tabakaları içinde güçlü bir varlık gösterdikleri yaygın bir kanaattir. Özellikle Yahudilerin Akdeniz limanlarından İspanya ile Hind topraklarına kadar geniş bir coğrafyada güçlü bir ticaret ağı oluşturdıkları bilinmektedir. Kültür oluşumu ve eğitim alanının da gayrimüslim etkisi İslam devletinin her alanında kendisini hissettirmiştir. Örneğin günümüzde Ezher Üniversitesi olarak bilinen külliye'nin bu çerçevede gayrimüslim unsurlarla, özellikle Yahudilerle olan tarihi ilişkisi oldukça ilginçtir. Başlangıçta bir camii olarak inşa edilen Ezher, halife el-Aziz (öl. 996) devrinde o dönemde bir Yahudi olan Yakub b. Killis'in teklifi ve öncülüğünde üniversiteye dönüştürülmüştür.¹ Dolayısıyla Fatımiler döneminde Mısır, Ezher Üniversitesi çevresinde İslam'ın kültürel, entelektüel ve bilimsel yaşamının merkezi olmuştur.

Fatımiler devrinde, bazı dönemsel istisnalar olmakla birlikte gayrimüslimler genellikle huzur ortamında yaşamış, hatta devlet idaresinde Müslümanların dışında önemli ölçüde Hristiyan ve Yahudi bürokratlar görev almıştır. Ezher Üniversitesi'nde katkısı bulunan ve daha sonra Müslüman olan Yakub b. Killis, halife el-Muizz'i (öl. 975) Mısır'ı tamamen fethetmeye teşvik etmesiyle de meşhur olmuş Yahudi kökenli veziridir.² Yine halife el-Aziz'in son veziri, İsa b. Nasturus adında Kipti bir Hristiyan'dır. Özellikle halife el-Mustansır (öl. 1094) döneminde neredeyse zirveye çıkan devlet bürokrasisinde Yahudilerin güçlenmesi, şair İbn'ül Bevvab tarafından ironik bir dille kayıtlara geçirilmiştir.³ Fatımiler dönemi gayrimüslimler için, özellikle Yahudi unsurlar için Mısır'ın bürokratik, kültürel ve ekonomik açıdan zirveye ulaştığı devir olarak ifade edilmektedir. Aynı kültürel çoğulculuk zemininin Fatımilerin halefi Eyyubiler döneminde de devam ettiği bilinmektedir.

1 *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed., K. Seyithanoğlu (İstanbul: Çağ, 1988), c. 5, s. 252.

2 Amyr B. Sajoo, *Pluralism in "Old Societies and New States": Emerging ASEAN Contexts* (Pan-jang: Institute of Southeast Asian Studies, 1994), s. 19.

3 "Muradlarına erdi asrımızın Yahudileri / Elde ettiler en yüce emelleri / Onlardadır şeref ve mal / Onlardandır müsteşar ve melik / Size de nasihatim olsun ey Mısırlılar! / Gökler bile Yahudilemiş; siz de Yahudi olun!" Bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 5, s. 183. Bu dönemde Müslüman idarecilerin gayrimüslim unsurlara dair tutum ve politikaları hakkında daha geniş bilgi için bkz. *The Majlis: Interreligious Encounters in Medieval Islam, Studies in Arabic Language and Literature*, IV, eds. H. L. Yafeh, M. R. Cohen, S. Somekh, S. H. Griffith (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1999).

Yahudi cemaatinin, İslam devletleri idaresindeki etkin konumları nedeniyle, başta ticaret ve bürokrasi olmak üzere dönemin genel sosyal görünümü ve hatta gündelik yaşamına dair pek çok gözlem, tespit ve kanaat sahibi olmaları gayet tabiidir. Ancak gayrimüslimlerin bu tür gündelik hususları yazıp kaydetmeleri ve bu kayıtların gayriihtiyari günümüze kadar korunmuş olması bir istisnadır. Makale konusu ettiğimiz Kahire genizası işte bu istisnai durumu ifade etmektedir. Bu geniza aracılığıyla Yahudiler, söz konusu çağa ait gündelik yaşamlar içinden devşirilmiş pek çok tarihsel bilgiyi sade bir dil ve üslup ile yazarak, hiç tasarlanmadığı halde günümüze kadar ulaşmasını sağlamışlardır. Mısır'ın kadim Fustat şehrinin merkeziliğinde toplanıp bir araya getirilmiş olan bu tür evrakın Akdeniz ve Kızıldeniz'i Çin İmparatorluğu'ndan Endülüs devletine, Bizans'a ve hatta Kutsal Roma İmparatorluğu'na kadar geniş bir coğrafyadan yazılı bilgiler içermesi söz konusudur. Böylece Fustat şehrindeki Yahudi cemaati, Ortaçağ Akdeniz İslam medeniyetinin sosyo-ekonomik yaşamına dair ve çoğunlukla gayriresmi bilgiler veren önemli bir tarihi vesikanın kaynağı olmuştur. Bu dönemin en temel tarihsel kaynakları olarak arkeolojik veriler gösterilirken en bereketli kaynağın Fustat'ta keşfolunan geniza belgeleri olduğu ifade edilmektedir.⁴

KAHİRE GENİZASI: KEŞİF SÜRECİ VE MAHİYETİ

Tevrat metninin kutsallığına izafeten üzerinde herhangi bir yazı bulunan kâğıtlara dini bir saygıyla muamele edilmesi önemli bir Yahudi uygulamasıdır. Kadim Yahudi geleneğinde üzerinde Tanrı'nın adının yazılı olduğu ya da yazılı olduğu var sayılan herhangi bir kâğıdın yırtılması, yere atılması veya kaba bir şekilde imha edilmesi günah sayılmıştır. Ancak zaman içerisinde, sadece üzerinde Tanrı adının yazılı olduğu kâğıtlar değil İbrani alfabesiyle yazılan bütün kâğıtların dini hassasiyet gereği saklanıp korunması ve bir usul çerçevesinde "ayakaltından uzaklaştırılması" söz konusu olmuştur. Saklanması gereken yazılı kâğıtlar özel sandıkların içinde bir süre sinagoglarda muhafaza edilmiş, bu sandıklar dolduğunda ise depolanan kâğıtlar adeta bir ritüel üslubuyla mezarlıklara gömülmüştür. "Gizlemek", "gömmek" ya da "saklamak" köklerinden türeyen ve Arapça'da "cenaze" kelimesine benzer bir isim taşıyan "geniza", gömülen bu yazılı evrak tomarlarının tümünü ifade etmektedir.⁵ Genellikle bu gömme işi belli periyotlar dâhilinde, örneğin yedi yılda bir yapılmıştır. Çeşitli vesileler için de gömme işi gerçekleştiril-

4 S. Heidemann, "Numayrid ar-Raqqa. Archaeological and Historical Evidence for a 'Dimorphic State' in the Bedouin Dominated Fringes of the Fatimid Empire", *Orientalia Loveniensia Analecta: Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, IV, (Leuven: Peeters Publishers, 2005), ss. 85-86.

5 Mark R. Cohen, "Jewish and Islamic Life in the Middle Ages: Throught the Window of the Cairo Geniza", ed. J. Montville, *History as Prelude: Muslims and Jews in the Medieval Mediterranean* (Plymouth: Lexington Books, 2011), s. 1.

miştir. Kıtılığın sona erip yağmurun yağmasını sağlamak için sandıklardaki kâğıtların gömülmesi bu vesilenin en yaygın örneğidir.⁶

Yahudi genizaları, içindeki evrak belli bir yekûna ulaştığında toprağa gömülmesi söz konusu olduğundan, genel olarak bu belgelerin günümüze ulaşmaları mümkün olmamıştır. Esasen üzerine yazılı bilgi kaydedilen bu evrakın korunması da hedeflenmiş değildi. Daha çok ne tür bilgi içerdiği önemsenmeksizin bir şekilde yazılı hale getirilmiş evrakın usulüne uygun bir şekilde kaldırılıp تنها bir yere konulması, yani gömülmesi istenmiştir. Dolayısıyla Yahudilerin tarihinde bu şekilde biriktirilip sonra toprağa gömülmüş sayısız evraktan söz edebiliriz. Ancak bunun bir istisnası olmuştur. Bu istisna, Kahire yakınlarındaki Fustat şehrinde yer alan Ben Ezra sinagogunda bir şekilde gömülme kurtulmuş geniza koleksiyonudur. Sinagogun mimari yapısı ve Fustat'ın kuru iklim koşulları nedeniyle günümüze ulaşan bu geniza kolaksiyonu keşfinden sonra bilim dünyasına "Kahire genizası" adıyla dâhil olmuştur.

Ben Ezra sinagogunun en önemli özelliği, Fustat Yahudi topluluğundan geri kalan en eski sinagog olmasıdır. Muhtemelen ilk kez Bizans döneminde yapılmıştır. Ancak inşa tarihi İslam öncesi dönemlere uzanan bu sinagog, 1012 yılında Fatımi halifesi El-Hâkim (öl. 1021) tarafından yıktırılmıştır. Esasen halife, Şii inancın egemen kılınması için Sünni Müslümanların yanı sıra Hristiyan ve Yahudiler üzerinde de baskı uygulayarak sadece bu sinagogun değil pek çok gayrimüslim mabedinin yıkılması emrini vermiştir. Bu dönemde yıkılan Ben Ezra sinagogu daha sonra yeniden inşa edilmiş ve bu sırada alışık olunmadığı halde sinagog içine geniza kâğıtlarının depolanabilmesi için büyükçe bir oda tahsis edilmiştir. Daha sonraki yıllarda bu geniza odası sürekli olarak geniza kâğıtlarının muhafaza edildiği bir depoya dönüşmüştür. Muhtemelen geniza evrakının daha önceki uygulamalarda olduğu gibi sandıklarda değil de sırf bu iş için tahsis edilmiş özel bir odada depolanması, bu evrakın daha uzun süre muhafazasına imkân vermiştir. Zaman içerisinde Fustat şehrinin artan önemine bağlı olarak Ben Ezra sinagogu da çevre bölgelerdeki Yahudilerin ilgisini çekmiş, ziyaret için gelenler yanlarında getirdikleri kâğıtları bu genizaya bırakmışlardır.⁷ Dolayısıyla bu geniza Fustat, Kahire ve Mısır merkezinde yazılan evrakın yanı sıra çok geniş bir coğrafyadan ziyaretçiler eliyle getirilen yazılı evrakı da bünyesinde barındırmıştır.

Yahudi cemaati içerisinde varlığını asırlarca korumuş olan genizanın modern bilimin konusu olacak şekilde keşfedilmesi XIX. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Esasen daha öncesinde sinagog bölgesi antik eserlere meraklı gezgin ve kâşifler için bir cazibe merkezi olmuştur. Ben Ezra sinagogunun bu tür koleksiyoncu ve antika eser tacirleri tarafından fark edilmesi üzerine

6 Bkz. *Fortifications and the Synagogue: The Fortress of Babylon and the Ben Ezra Synagogue*, Cairo, eds., P. Lambert, J. Bellaert (London, 1994).

7 Bkz. A. Hoffman, P. Cole, *Sacred Trash: The Lost and Found World of the Cairo Geniza* (New York: Random House, 2011).

geniza belgeleri saklı bulunduğu odadan çıkarılarak ticari amaçla Avrupa ülkelerine götürülmüştür. Ancak genizaya ilk bilimsel yaklaşım iki İskoçyalı araştırmacının 1896 yılında bu yazılı evrak koleksiyonunu keşfetmesiyle başlamıştır. Cambridge Üniversitesi'ne getirilen belgeler Solomon Schechter tarafından incelenerek tarihsel değerleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Schechter aynı yılın sonunda St. John Koleji'nin sahibi Charles Taylor tarafından finanse edilerek ve Cambridge Üniversitesi'nin desteğiyle Kahire'ye gönderilmiştir. Schechter burada Kahire Yahudi topluluğu hahambaşından geniza odasına girmek ve geride kalanları incelemek üzere Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'ne götürme konusunda anlaşmıştır. Böylece geniza evrakı birer "tarihsel belge" olarak üniversite ortamına taşınarak incelemeye alınmış ve hatta bu evrakın antika eser tüccarlarının ya da koleksiyonerlerin eline geçenlerin bir kısmının geri alınması sağlanmıştır. Bununla birlikte geniza içeriği evrakının ne kadarının kayıp olduğu ise bilinmemektedir.⁸ İşte bu husus Avrupa ve ABD'den Rusya'ya kadar otuzdan fazla kütüphanenin neden çeşitli geniza belgelerini elinde bulundurduğunu, geniza belgelerinin neden İsrail'in elinde bir avuç, Mısır'da ise hiç bulunmadığını, bu belgelerin bazılarının neden özel koleksiyoncularda olduğunu ve tam olarak geniza belgelerinin sayısının neden bilinmediğini açıklamaktadır.⁹

Elde mevcut geniza belgelerinin kesin sayısının belirlenip içerik tasnifinin bütünüyle gerçekleştirildiği söylenemez. Bu belgelerin tasnif ve içerik tespiti sürecinde azımsanmayacak bir yol kat edilmiştir. Ancak bu sürecin birkaç önemli güçlüğünden söz etmek mümkündür. Öncelikle günlük yaşamla dair belgeleri okumak kolay değildir. Fiziki olarak tamamen korunmuş kâğıtlarla birlikte genel olarak geniza evrakının büyük bir kısmının önemli ölçüde yıpranmış olması temel sorunu ifade etmektedir. Ayrıca bu belgelerin hepsi uzman yazıcılar, yani kâtipler tarafından kaleme alınmadığından yazıları okumak da güçtür.¹⁰ Bizzat kâtipler tarafından yazılmış resmi içerikli ticari belgeler, mahkeme kayıtları ve dilekçeler olmakla birlikte sihir ve büyü amacıyla yazılmış kâğıtlar da azımsanmayacak sayıdadır. Dolayısıyla yazılı evrakın halife ve kadılara yönelik dilekçelerden çocukların yazmayı öğrenme niyetiyle kullandıkları karalama kâğıtlarına kadar çok farklı içeriklere sahip olduğu tespit edilmiştir.

Geniza belgelerine dair diğer bir güçlük, bu belgelerin sanıldığı gibi bir arşiv özelliğine sahip olmamasıdır. Geniza belgeleri üzerinde çalışan uzmanlara göre genizanın değil bir arşiv olmak, "arşiv düzenine tamamen aykırı" bir koleksiyon olduğuna işaret edilmektedir. Çünkü bu belgeler geleceğe yönelik bir bilgi aktarımı, saklanıp zamanı gelince ele alınacak yazılı belgeler

8 Jessica Goldberg, *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), s. 7

9 Goldberg, *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean*, s. 8

10 Mark R. Cohen, *Poverty and Charity in the Jewish Community of Medieval Egypt* (Princeton: Princeton University Press, 2005), s. 10.

ya da gelecekte tekrar incelenecek bir arşiv şeklinde ve sistematik bir tarzda depolanmamıştır. Geniza belgeleri artık bir geçerliliği kalmadığı düşünülen fazlalık ve hatta "çöp" olarak düşünülmüştür.¹¹

Geniza belgeleri üzerinde yapılan çalışmalarını zorlaştıran diğer bir güçlük ise bu belgelerin kahir ekseriyetinin tarihsiz olmasıdır. Ancak az da olsa tarihlenen evrak bilgilerinden hareketle bu belgelerin çoğunun 950-1250 yılları arasına ait olduğu tespit edilmiştir. Geniza koleksiyonu içindeki en son tarihli belge, aynı zamanda Fustat'taki Yahudilerin kuzeye yönelip Kahire içlerine doğru göç ettikleri zamanı ifade etmektedir. Böylece geniza koleksiyonu 1250 yılına ait son belgesiyle Ben Ezra sinagogunun gizli odasına terk edilmiştir.¹² Elbette bu tarihten sonrasına ait belgelerin bulunduğu da iddia edilebilir. Ancak tarih kayıtlarında 950 ile 1250 yılları arasındaki üç asırlık süre "geniza çağı" olarak nitelenmektedir. Dolayısıyla geniza koleksiyonunda kaydedilen tarihsel verilerin önemli ölçüde bu zaman dilimine ait olduğu açıktır. Yazım üslubu açısından ise geniza belgelerinin genellikle İbrani alfabesiyle Arapça olarak kaleme alındığı görülmüştür. "Judeo-Arabic" olarak nitelenen İbrani karakteriyle Arapça yazımı geniza belgelerinin temel karakteristiğidir.¹³

Tasnif ve inceleme sürecinde geniza belgeleri açısından son olarak ifade edilebilecek güçlük, bu evrakın genellikle Fustat'ta üretilmesinin yanında geniş bir coğrafyadan Ben Ezra sinagogunda toplanan evrakı da içermiş olmasıdır. İspanya'dan Hind coğrafyasına kadar pek çok ziyaretçi, gezgin ve tüccarın getirdiği evrak Ben Ezra sinagogu içindeki genizada muhafaza edilmiştir. Bu husus geniza belgelerinde geçen çok çeşitli coğrafi bölge, kavram ve şahıs isimleriyle kendini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu dönemde genel olarak Yahudiler, Filistin (rabbînik), Babil (Irak) ve Karaim mezhepleri arasında bölünmüş ve bu mezhepler arasında özellikle Karaim Yahudilerine karşı genellikle olumsuz bir tutum sergilenmiştir. Ben Ezra sinagogunun bulunduğu Fustat ise rabbînik geleneğe bağlı olmakla birlikte bütün Yahudi mezheplerin kendilerine yer buldukları serbest bir merkez olmuştur.¹⁴ Dolayısıyla geniza farklı Yahudi inançlarına dair de çok sayıda evrak içermiş olmalıdır.

Geniza belgelerinin bu karmaşık yapısı içerik tasniflerinin uzun listeler halinde yapılmasını gerektirmiştir. Burada bu listenin tümünü ifade etmek sizin önemli bir kısmını kaydetmek yeterince açıklayıcı olacaktır. Geniza koleksiyonunda yer alan metinlerin çoğu kitap sayfalarından oluşmakla birlikte çok sayıda tek sayfalık belgeler de bu koleksiyonda yer almaktadır. Bu bel-

11 Örneğin geniza belgelerini inceleyen bazı kitapların adının "kutsal çöp" ya da "kutsal çöplük" adını taşıması (*Sacred Trash: The Lost and Found World of the Cairo Geniza*) bu hususu teyit etmektedir.

12 Marina Rustow, *Heresy and the Politics of Community: The Jews of the Fatimid Caliphate* (New York: Cornell University Press, 2008), s. xx.

13 Goldberg, *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean*, s. 7.

14 Cohen, "Jewish and Islamic Life in the Middle Ages: Through the Window of the Cairo Geniza", s. 2.

gelerin bir kısmı dini içeriklidir; din adamlarının fıkhi meselelere cevapları, Tevrat metinleri, tercüme ve yorumları, Kur'an ayetleri, halakha literatürü, midraş metinleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Esasen Kahire genizası Ortaçağ Akdeniz havzasının ticaret merkezi olarak kabul edildiğinden belgelerin en önemli kısmı ticaret sektörüne aittir. Tüccarların esnaf ile yazışmaları, mali hesapları, faturalar, hesap ve ticaret bilgileri bu tür örneklerdendir. Geniza belgeleri mahkeme kayıtları, evlilik akitleri, boşanma hükümleri gibi aile hukukuna ilişkin kayıtlardan örnekler içermektedir. Bunların yanı sıra özel mektuplar ve yazışma evrakı, muskalar ve Yahudi topluluğunun hayır işlerinde bulunup bağış yapanların listeleri, öğrencilerin ders müsveddeleri ve alıştırma defterleri, rüya tabirleri, dini öğüt ve masallar, sözlük sayfaları, dua metinleri, kitap listeleri geniza içinde yer almaktadır. Geniza metinlerinde Akdeniz halklarının ev yaşamı, kılık-kıyafet, beslenme, çarşı-pazar fiyatları ve yaşam standartları, günlük yaşama dair sıradan bilgiler, yolculuklar, hasta-doktor ilişkileri ve ölüm-defin gibi pek çok yönü resmedilmektedir. Yine bu belgelerden resmi memurların çalışmaları, fakir, dul, yetim, hasta ve esirler için sosyal hizmetler, dinlerarası ilişkiler, hükümet, resmi kurumlar ile bunların bireyler üzerindeki etkileri hakkında geniş bilgiler vardır. Bunların arasında Müslüman idarecilere yönelik kaleme alınan dilekçeler gibi resmi evraklar da yer almaktadır. Genel tasnif altında astronomi, astroloji, takvim, coğrafya, gramer, tarih, matematik, tıp bilimlerine dair yazılar, İslami bilgiler, âdâb öğütleri, atasözleri, Yahudi şiiri, sihir metinleri, felsefi yorumlar ve çeşitli tasnif dışı belgeler yer almaktadır.¹⁵

Geniza belgelerinin fiziki açıdan korunması ve içerik okumasının yapıp tasniflendirilmesi için günümüzde üniversite ve kütüphane gibi bazı kurumlar önemli gayretler sarf etmektedir. Bu kurumların başında geniza belgelerine ilk kez ulaşan Cambridge Üniversitesi gelmektedir. Yukarıda sözü edilen güçlükler nedeniyle geniza evrakının kâmil tasnifi ve sayımı henüz yapılabilmemiş değildir. Elde mevcut evrak sayısı olarak 350.000'e kadar ulaşan farklı rakamlar ifade edilmektedir. Bu belgelerinin çok büyük bir bölümü Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde Taylor-Schchter koleksiyonu adı altında tutulmaktadır. Bunların bir kısmı kütüphane kataloğuna uygun olarak tasnif edilebilmiştir. Geniza üzerinde çalışan diğer bir kurum ise Princeton Üniversitesi'dir. Misyonunu Yahudi el yazmaları üzerine kuran Yahudi kaynaklı sivil örgütlerin de genizaya yakın ilgisi söz konusudur. Özellikle Cambridge Üniversitesi ile Princeton Üniversitesi'nin yanı sıra Tel Aviv Üniversitesi destekli sivil bir kuruluş olan Friedberg Yahudi el yazmaları araştırma merkezi de geniza belgeleri üzerinde tasnif çalışmaları yapmakta ve bu belgelerin dijital ortamda veri tabanına dönüştürülmesine çalışmaktadırlar.

15 Gotein, "The Cairo Geniza as Source for Mediterranean Social History", *Journal of the American Oriental Society*, 1960, s. 99; Goldberg, *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean*, s. 6; Hartwig Hirschfeld, "The Arabic Portion of the Cairo Genizah at Cambridge" *The Jewish Quarterly Review* (5: 2), 1903, ss. 167-181; Cohen, *Poverty and Charity in the Jewish Community of Medieval Egypt*, s. 9.

Oxford Üniversitesi bünyesindeki Bodleian Kütüphanesi'nde de bir miktar geniza belgesi bulunduğu bilinmektedir. Özellikle Oxford Üniversitesi, geniza belgelerini Tel Aviv Üniversitesi'nden İsraili araştırmacılara açmadığına dair haberler gündeme gelmektedir.

Araştırma kuruluşlarının paylaşmadığı geniza belgelerine dair yakın zamanlarda en ayrıntılı akademik çalışmayı Shelomo Dov Goitein (1900-1985) yapmıştır. Bir Alman Yahudisi olan etnograf, tarihçi ve Arap medeniyeti uzmanı Goitein, geniza belgelerini inceleyerek bu belgeler üzerinden "geniza çağının Akdeniz havzası" İslam devletlerinin toplumsal görünümüne dair oldukça kapsamlı analizler yapmıştır. Goitein bu özelliğiyle Kahire genizası hakkında pek çok akademik çalışmaya referans olmaktadır.¹⁶ Geniza belgeleri üzerinde Goitein'den sonra incelemelerde bulunan diğer araştırmacı ise İsraili akademisyen Moshe Gil (1921--)'dir. Gil'in konuya ilişkin en önemli katkısı, geniza metinleri üzerinde yaptığı antolojik çalışmasıdır.¹⁷ Hâlen eldeki belgelerin dijitalize edilme süreci devam eden geniza belgeleri, Ortaçağ Akdeniz toplumunun ticari, idari ve çoğulcu toplumsal yapısına ışık tutan bir bilgi kaynağı olarak pek çok akademik çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

KAHİRE GENİZASININ TARİHİ BİLGİ ALANI

Geniza evrakının tarihi değerinin, bu evrakta yer alan genellikle gayriresmi dil ve içerikle yakından ilişkili olduğu özellikle ifade edilmesi gereken bir husustur. Gündelik yaşamın pek çok ayrıntısı tamamen doğal bir tutum ile ve bütünüyle sivil bir tarzda kayda geçirilmiştir. Geniza evrakındaki bilgi, tanım, kanaat ve ifadelerin savunulması, açıklanması ya da yorumlanması hatta gizlenip saklanması gibi bir zorunluluk hissedilmediğinden, bu belgelerin kendi tarihi evresine dair doğal bir bilgi kaynağı oluşundan şüphe yoktur. Dolayısıyla geniza kayıtlarında yer alan ve aşağıda kısaca örneklen-direceğimiz gündelik yaşam ve toplumsal ilişkilere dair bilgiler, ticaret sektörüyle ilgili veriler, yazışmalar ve dilekçeleri içeren belgeler çerçevesinde dar kapsamlı bir analiz bile bu belgelerin tarihi değerini ortaya koymaya yeterli bir kanaat oluşturmaktadır.

16 Goitein'in Fatımi ve Eyyubi gibi Ortaçağ Müslüman idareler altında yaşamış olan gayrimüslimlere özellikle Yahudilere dair Kahire Genizası çerçevesindeki tespitleri hakkında pek çok makale ve kitap yayımlamıştır. Aşağıdaki kitapları Goitein'in bu tür çalışmalarının bir kısmını ifade etmektedir. *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Vol. I-VI; *The Land of Sheba: Tales of the Jews of Yemen*; *Jews and Arabs: Their Contact Through the Ages*; *Letters of Medieval Jewish Traders*; *Jews and Arabs: A Concise History of Their Social and Cultural Relations*; *India Traders of the Middle Ages: Documents From the Cairo Geniza*.

17 Gil, geniza hakkında pek çok makale yazıp ve konferans vermekle birlikte geniza üzerindeki araştırmalara dair iki önemli çalışmasıyla oldukça katkı sağlamıştır: *Documents of the Jewish pious foundations from the Cairo Geniza*; *The Babylonian Encounter and the Exilarchic House in the Light of Cairo Geniza Documents and Parallel Arab Sources*.

Geniza belgelerine göre Yahudi topluluğu, idaresi altında yaşadığı Müslüman devletinde sosyal bir ayrımcılığa tâbi tutulmadığı görülmektedir. Yahudi evleri hem Müslüman hem de Hristiyan evleriyle yan yanadır. Pek çok geniza kayıtları bölgede çoğu Yahudilere ait gayrimenkullerin Hristiyan kiliselerine komşu olduğunu, kent merkezinde yer alan ve Hristiyanlığın çok erken dönemine ait Bizans kalesinin bir kısmının Yahudi topluluğunun kullanımına tahsis edildiğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan, eskiden Amr b. As'ın ordusunun bakiyesi olarak bilinen zengin Arap kabilesinin yaşadığı Tujib bölgesi uzun süre Müslüman, Yahudi ve Hristiyanların karışık olarak çok canlı bir gündelik hayat yaşadığı bölge olmuştur.¹⁸ Ekonomi ve ticaret sektöründe de Yahudilere yönelik herhangi bir kısıtlayıcı uygulama olmadığı gibi bu dönemde Yahudi cemaatinin ekonomik başarısı, onların ticari faaliyetlerini özgürce yürüttüklerinin önemli bir işareti sayılmalıdır. Geniza belgelerine bu konuda da bir takım sayısal veriler sunmaktadır.

Bu belgelere göre Yahudilerin istihdam olduğu üç yüz elliden fazla meslek vardır ve bunların yaklaşık iki yüz kırk tanesi el işçiliği gerektirmektedir. Özellikle el işçiliği gerektiren ziynet ve takı işleme gibi mesleklerde Yahudilerin dikkate değer bir yoğunluğu söz konusudur. Yine geniza belgelerine göre, bölgenin sosyal güven ortamını yansıtacak şekilde, farklı dini gruplar arasında ticaret ve üretim işinde uzun süreli ortaklıklar kurulmuştur. Dolayısıyla Yahudiler aleyhine bir getto yapılaşması söz konusu olmadığı gibi, aksine farklı din mensubu bu halklar gündelik hayatlarında sosyal ilişki kurmaları için de sayısız fırsatlara sahip olmuştur. Çalışma koşulları ve meslek icrası konusunda da herhangi bir gettolaşmadan söz edilemez. Bu nedenle geniza kayıtları çerçevesinde Müslüman çoğunluk içindeki gayrimüslim unsurların gündelik yaşamlarına dair genel sosyolojik bir araştırma yapıp bu belgeleri hakıyla değerlendirmek için neredeyse aynı dönemlerde Avrupalı Yahudilerin yaşadıkları olumsuz tecrübelerden tamamen özgürleşilmesi gerektiğine işaret edilmektedir.¹⁹

Genizada yer alan belgeler keşfedilinceye kadar Ortaçağ İslam dünyasının ekonomik ve ticari işleyişi hakkındaki bilgiler genellikle vakayinameler ve mahkeme kararlarına dayandırılmıştır. Bu tür bilgilerin resmi ve sınırlı bir hüviyette olacağından kuşku yoktur. Ancak geniza belgelerinin sunduğu ticarete dair ayrıntılı bilgiler ile söz konusu döneme dair daha gerçekçi verilere sahip olunmuştur. Dolayısıyla, genellikle tarihsiz de olsa bünyesinde büyük oranda ticaret evrakı barındıran geniza belgelerinin "Akdeniz toplumu" olarak ifade edilen bölge halkının sosyal ve ekonomik yaşamının yeniden tanımlanması için önemli bir etki sağlayacağı düşünülmektedir.²⁰ Geniza belge-

18 Bkz. Kurt J. Werthmuller, *Coptic Identity and Ayyubid Politics in Egypt, 1218-1250* (Cairo: The American University in Cairo Press, 2010), ss. 40-41.

19 S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions* (Leiden: Brill, 1966), ss. 246-247. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, ss. 246-247.

20 David Abulafia, *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 259. Geniza belgelerinde gündelik yaşama dair esasen çok ayrıntılı

lerindeki en fazla veri kaydının ticaret sektörüne ait olduğu görülmektedir. Fustat merkezli Mısır X-XIII. yüzyıllar arasında Irak ve İran'dan Endülüs'e kadar İslam dünyasının yanı sıra Hristiyan Avrupa'nın da dikkatini çeken bir ticaret merkezini ifade etmektedir. Bu nedenle bölge Müslüman doğu ve batı halkları, Sicilya ve güney Avrupa, Filistin, Yemen, Irak ve İran'dan Hind bölgesine kadar uzanan geniş bir ticaret ağının ortasında yer almıştır. Bu nedenle kara ve deniz ulaşımının çok yoğun bir kesişme noktası olan Akdeniz havzasındaki ticari faaliyetlerden söz eden çok sayıda geniza belgesi mevcuttur.

Geniza koleksiyonuna ev sahipliği yapmış olan Fustat'ın sosyo-ekonomik ortamı geniş bir bölgenin ticari sektörlerin merkezini oluştururken aynı zamanda farklı dini gelenek mensupları arasındaki uyumlu varoluşa güzel bir örnek sunmaktadır. Goitein'e göre Fatımi ve Eyyubi idareleri altındaki coğrafyanın şehirleri, ekonomik öncelikler ve bir arada var olma gerçekliği ile çerçevelenmiş güçlü bir gündelik hayat paylaşımı örneği sunmaktadır. Nitekim Kahire saltanat merkezi olmanın yoğun ağırlığı altında yaşarken Fustat'ta resmiyetten uzak bir şehir olarak huzurlu bir "orta sınıf" var olmuştur.²¹ Dolayısıyla bu orta sınıf örneğinde Fustat ticari yaşamı ve diğer uzak bölgelere ulaşan ticari faaliyetlere ilişkin olarak Kahire genizası önemli bilgiler sunmaktadır. Bu çerçevede Müslüman idareler altındaki üç dinin mensupları da her koşulda yoğun bir ticari ilişki içinde oldukları gerçeği, Goitein'in geniza belgelerine dayanan en temel tespitidir.²² Ayrıca geniza döneminde geniş ve güvensiz coğrafi alanlarda, siyasi çatışmalar, iç savaşlar, işgaller, doğal zorluklar, salgın hastalıklar ve daha birçok engele rağmen insanlar, ticari mallar ve düşünceler uzun seyahatler edebilmiştir.²³

Geniza koleksiyonunda ticari faaliyet, girişim, ticaret rotası, ticari emtia listesi gibi pek çok ayrıntı yer almaktadır. Bu nedenle 950-1250 yılları arasında Akdeniz havzasında ticaret yapan Yahudi ticaret erbabı "geniza tüccarları" olarak özel bir isimle nitelenmiştir. Geniza tüccarlarının Lübnan, Filistin, Suriye, Tunus ve Hindistan bölgelerine kadar uzanan bir ticaret faaliyetinde bulundukları ifade edilirken geniza belgelerine göre bu ticari faaliyetler

bilgiler söz konusudur. Bu belgelerden örneğin ortaçağ yıllarında Fustat sokaklarında ne tür sesler duyulup ne tür kokuların hissedildiği, öğle yemeği atlanarak günde sadece iki öğün yemek yendiği, evlerde nadiren yemek pişirildiği ve daha çok pazardan hazır yiyecek satın alındığı, genellikle keten, nadiren pamuklu kıyafetler giyildiği, tahılların toprak küplerde ve hırsızlardan korumak için evin üst katlarında saklandığı, ekmeklerin mahallenin ortak fırınında pişirildiği ve ortalama sayıdaki bir ailenin ayda iki dinar ile geçinebildiği gibi pek çok gündelik ayrıntıya ulaşılabilmektedir. Bkz. Marina Rustow, "Jews and the Islamic World: Transitions from Rabbinic to Medieval Contexts", ed., D. P. Bell, *The Bloomsbury Companion to Jewish Studies* (London: Bloomsbury, 2013), s. 105.

21 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, V; *Daily Life* (Berkeley: University of California, 1983), s. 11.

22 Goitein, *A Mediterranean Society*, V, s. 17.

23 Ammiel Alcalay, *After Jews and Arabs: Remaking Levantine Culture* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992), s. 145.

sırasında kayda değer bir engellemeye karşılaşmadıkları tespit edilmektedir. Hatta Yahudi tüccarları lonca sistemiyle organize olan ekonomik sisteme göre daha serbest bir pazarlama işi gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca, Yahudilerin pahalı ve lüks emtialar üzerinden ticaret yürüttükleri için dar bir pazar payına sahip oldukları genel kanaatinin aksine, geniza Yahudilerinin bu tür lüks ürünlerin yanı sıra tarım ürünlerini de yoğun olarak ticaret emtiası olarak kullandıkları bilgisi geniza kayıtları arasındadır. Yahudilerin ticaretini yaptığı ürünler ziynet eşyalarından ipek kumaşlara, "Endülüs işi" seramik ürünlerden Hind bölgesine ait baharat ve esanslara kadar geniş bir çeşitliliğe sahiptir.²⁴ Esasen geniza tüccarlarının en karakteristik özelliği, piyasa bilgilerini çok iyi okuyarak hep aynı değil farklı pazarlar edinme gayretinde olmalarıdır.²⁵

Geniza çağına ait ticari bilgilerin kaydedilmesi, aynı zamanda bu çağda yazışma kültürünün çok yaygın olduğuna da işaret etmektedir. Nitekim geniza belgeleri arasında çok sayıda kişisel mektup ve anekdot kayıtlarının yer aldığı bilinmektedir. Bu tür mektuplaşma ve anekdot kayıtları bu tarihsel dönem hakkında bilgi edinmeyi sağlayan pek çok tasvir ve tespiti içermektedir. Bu özel aktarımlar elbette genellikle toplumun sıradan üyeleri tarafından yapılmaktadır. Ancak aynı tür veriler Yahudilik tarihinde önemli konumlara sahip tarihi şahsiyetlerden kaynaklandığında, belgenin tarihi önemi şüphesiz daha da artmaktadır. Geniza belgeleri çerçevesinde dikkat çeken Yahudilik tarihinin en önemli figürlerinin başında Musa b. Meymun (öl. 1204) gelmektedir. Endülüs'te doğup Fustat'ta ölen Musa b. Meymun ortaçağın en önemli Yahudi hukukçusu ve filozofu olarak Yahudiliğin din, düşünce ve hukuk geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Eyyubiler döneminin başlarında, Selahaddin-i Eyyubi (öl. 1193) zamanında Endülüs'ten Mısır'a gelip Fustat'a yerleşen Musa b. Meymun kısa süre içinde bölgenin Yahudi cemaatinin reisi olmuş ve halifenin itimadını kazanmıştır. Tevrat'a dayalı Yahudi hukuku temelinde gündelik dini kuralları tespit eden Musa b. Meymun, Yahudi topluluğunun sıradan yaşamı üzerinde etkili olan pek çok hukuk düzenlemesi yapmıştır. Yahudi hukukçusunun yaygın olarak bilinen bu yönünün yanı sıra onun aile ilişkilerine dair de bazı geniza belgeleri söz konusudur. Örneğin Musa b. Meymun'un Hind okyanusuna doğru ticarete çıkan kardeşi Davud ile mektuplaşması geniza belgeleri arasında yer almaktadır. Bunun kardeşi ile son mektuplaşması olduğu, kardeşi Davud'un bu ticaret yolculuğu sırasında batan gemide hayatını kaybettiği ve kardeşinin ölümü üzerine

24 Goitein, ilgili geniza belgelerinden bu tür ticari emtianın uzunca listesini çıkarmıştır. Bu listeye göre genç kızlar için çeyiz malzemesi, altın ve gümüş takılar, ipekli giysiler, seramik ev malzemeleri, kaşık ve kâse gibi mutfak ürünleri, palto, bere, atkı, başörtüsü, mum ve daha pek çok ticari ürün Yahudi ticaretinin emtiası olarak geniza kayıtlarında yer almıştır. Goitein, aynı kayıtlar çerçevesinde bu ürünlerin o dönemdeki fiyatlarını da ürünlerin yanında sıralamıştır. Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, V. ss. 328-332.

25 M. Casson, C. Casson, *The Entrepreneur in History: From Medieval Merchant to Modern Business Leader* (New York: Palgrave Macmillan, 2013), s. 103.

büyük Yahudi bilginin çok derin bir üzüntü ve ıstırap içinde kaldığı da yine geniza kayıtlarına dayanmaktadır.²⁶ Musa b. Meymun'un, kendisinden sonra Yahudi cemaatinin liderliğini üstlenecek olan oğlu Abraham ile arasındaki yazışmaları ve kendi imzaladıkları mektupları da geniza belgeleri arasında varlığını koruyabilmiştir.

Geniza belgeleri arasında tespit edilen Yahudi tarihinin diğer şahsiyeti ise ünlü Endülüs Yahudisi şair Yehuda Halevi (öl. 1141)'dir. Yehuda Halevi söz konusu olunca geniza çağı ile Endülüs medeniyetinin tarihsel seyrinin birlikte ilerlediğine dikkat edilmelidir. Geniza çağında Endülüs, Katolik İspanyolların geri alma politikalarının işaretlerinin geldiği ve İslam idarelerinin parçalandığı döneme denk gelmektedir. Bu dönem de Endülüs'te etkili olan Muvahhidler idaresi pek çok gayrimüslim unsur için rahatsız edici politikalar izlemiştir. Dolayısıyla Mısır böyle bir dönemde kuzeyden, Endülüs coğrafyasından kaçan Yahudiler için güvenli bir sığınak olmuş ve pek çok Endülüslü Yahudiyi bünyesinde saklamıştır. Bu Yahudiler arasında Yehuda Halevi gibi Yahudiliğin dini, felsefi ve ebedi geleneğinde köklü yer edinmiş pek çok şahsiyet bulunmaktadır.

Şair Yehuda Halevi hayatının önemli bir kısmını İslam'ın Endülüs'teki altın çağında geçirmiş fakat bu medeniyetin Muvahhidler idaresiyle yıpranıp çöküş sürecine girdiğini ve Katolik İspanyolların Endülüs üzerindeki tehdidini erken hissetmiştir. Endülüs'ün müreffeh Yahudi rüyasından uyanıp tehlikeyi çok erken sezdiğini düşünen Yehuda Halevi en azından bir hac yolculuğu için Kudüs'e doğru yola çıkmıştır. Geniza belgelerine göre hac yolunda Mısır'a uğrayan şair, bölgenin Yahudi cemaati tarafından büyük bir sitayişle karşılanmıştır. Dimyat şehrindeki tüccar dostunun misafiri olan Yehuda Halevi'nin bu arkadaşıyla ilişkileri ve yazışmaları da geniza belgelerinde kaydedilmiştir.²⁷

Yehuda Halevi'nin hac yolculuğunu içeren bilgiler, Mısır ziyareti hakkındaki tarihsel aktarımlar ve diğer mektup yazışmalarının yanı sıra Endülüs'e dair bir Yahudi şair ve düşünürün kanaatini içeren çok sayıda yazılı evrakın geniza koleksiyonu içinde yer alması muhtemeldir. Zira Yehuda Halevi'nin hac yolculuğu esnasında uğradığı Mısır durağında kaydedilip genizada muhafaza edilen yazışmaların onun şiirlerini ölümsüz yaptığı söylenir.²⁸ Hatta Geniza belgelerindeki tarihi bilgilerin şair Yehuda Halevi'nin kapsamlı bir biyografisinin yazılmasına imkân verecek ayrıntıları ihtiva ettiği belirtilir.²⁹ Geniza belgeleri arasında Yehuda Halevi'nin rabbinik Yahudiliği savundu-

²⁶ Cohen, *Poverty and Charity in the Jewish Community of Medieval Egypt*, ss. 24-25.

²⁷ Cohen, "Jewish and Islamic Life in the Middle Ages: Through the Window of the Cairo Geniza", 2011, s. 16.

²⁸ Goitein, "The Cairo Geniza as Source for Mediterranean Social History", s. 94.

²⁹ Bkz. Hillel Halkin, *Yehuda Halevi* (New York: Random House, 2010), s. 331. Ayrıca bkz. Goitein, "The Biography of Rabbi Judah-Ha Levi in Light of the Cairo Genizah Documents", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 28, 1959.

ğü *Kitabu'l-Huzarı'sine* de rastlamak mümkün olmuştur. Bu kitap sadece ortaçağlarda değil XX. yüzyılın başlarına kadar diğer dillere tercüme edilmiş ve oldukça yaygınlaşmış bir kitaptır. Geniza koleksiyonunda bu kitabın özellikle Karaîm Yahudiliğine karşı polemik metni olan üçüncü bölümü yer almaktadır.³⁰

Bu tür kişisel yazışma ve bibliyografik bilgiler içeren evrakın yanında geniza koleksiyonu içinde yer alan resmi form ve içeriğe sahip dilekçelerden de söz edilmelidir. Geniza belgeleri arasındaki en önemli tasniflerden birisi Mısır'daki Yahudi cemaatinin halifelere, vezirlere ya da kadılara yönelik olarak kaleme aldıkları dilekçelerdir. Bu dilekçeler ya ilgili makama hiç sunulmayıp sadece yazılarak saklanmış ve müsvedde olarak bırakılmış ya da resmen sunulmadan önce bire bir kopya edilerek genizalarda saklanmıştır. Genellikle kâtipler tarafından yazıldığından daha kolay okunan bu dilekçeler hem bireysel hem de cemaat adına bir şikâyetin dile getirilmesi, bir talebin bildirilmesi ya da bir meselenin çözülmesi amacıyla kaleme alınmıştır. Genizada yer alan dilekçelerde gayrimüslim cemaat lideri ya da temsilcilerinin bir sinagogun tamiri ya da yıkılan bir mabedin yeniden inşa edilmesi gibi kendi cemaatleri adına idarecilerden istedikleri talepleri dile getirmektedir. Yahudilerin şahsi dilekçe başvuruları da söz konusu olmuştur. Geniza belgelerinde bu tür şahsi dilekçelere ait çok sayıda örnek mevcuttur. Şahsi dilekçelerle Yahudiler gerek Müslümanlarla gerek kendi aralarındaki anlaşmazlıkların çözümünde idarecilerin yardımına başvurmuşlardır. Bu çerçevede, kendilerine yerel idareciler ya da valiler eliyle bir haksızlık yapıldığını düşündüklerinde bunu kadiya hatta halifeye kadar şikâyet dilekçesiyle bildirmişlerdir. Bu tür dilekçelerde, hükümetin bazı uygulamalarından özel mazeretler ileri sürülerek muaf tutulma ve imtiyaz talebi; maaş bağlanması, harçlık ya da ödenek bağışlanması talebi; suç isnadıyla tutuklanmış yakınların serbest bırakılması talebi; baş vergisinden muaf tutulma talebi; vefat eden ebeveyninin bıraktığı mirasın paylaşılması sırasındaki anlaşmazlıklar ve alacak-verecek tartışmalarında aracılık talebi temel konuları ifade etmektedir.³¹

Geniza belgelerinden Yahudilerin devlet idarecilerine dilekçe yazma konusunda şekil ve içerik olarak standart bir form geliştirdikleri görülmektedir. Genizada bu şekilde çok sayıda dilekçe müsveddesi yer almaktadır. Yahudilerin Müslüman idareci ve kadılara yönelik dilekçeleri genellikle Arapça kaleme alınmıştır. Dilekçe yazılarının önemli bir kısmı kalıplaşmış ifadeler içermektedir. Hatta özel talep içeren ya da belirli bir durumu bildiren birkaç cümlelik ifadenin dışında dilekçe metinleri neredeyse aynı cümlelerle yazılmıştır. Bu konuda pek çok çalışması olan G. Khan, Fatımi halifelerine ve

30 Bkz. Rustow, "Jews and the Islamic World: Transitions from Rabbinic to Medieval Contexts", s. 105.

31 Paula A. Sanders, "The Fatimid State, 969-1171", ed., C. F. Petry, *The Cambridge History of Egypt: Islamic Egypt, 640-1517, I* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 159.

vezirlerine yazılmış çoğunlukla Arapça dilekçelerinin temel olarak sekiz unsurdan oluşan bölümlerini tespit etmiştir. Buna göre³²: (i) Dilekçe, kâğıdın sol üst köşesinde arz sahibini isim ve künye bilgilerini içeren *terceme* kısmıyla başlar; (ii) Ardından İslam geleneğine uygun şekilde besmele yazılır; (iii) Daha sonra dilekçenin arz edildiği idareciye kısa bir dua cümlesi eklenir; (iv) Bu bölümde dilekçe sahibinin dilinden arzda bulunduğu makama karşı genellikle “toprağı open kulunuz” gibi bir saygı ifadesi yer alır; (v) Metin bölümü “kulunuz bildirir ki” ifadesiyle başlar; (vi) Ardından gelen bölümde arz konusu açıklanır; (vii) Bu açıklama bittiğinde mesele “efendimizin yüce görüşüne” denilerek makamın görüşüne arz edilir; (viii) Özenle kurulmuş son dua cümleleriyle dilekçe bitirilir.

Gündelik yaşam, ticaret ilişkileri, kişisel yazışmalar ve dilekçeler gibi bazı örnekler üzerinden işaret ettiğimiz Kahire genizası, esas itibarıyla İslam’ın klasik çağında Müslüman idaresi altındaki Yahudilerin sosyal, politik ve ekonomik durumuna ışık tutmaktadır. Geniza evrakında muhtevi bilgiler aynı zamanda dönemin İslam coğrafyasının genel görünümüne dair önemli veriler sunmaktadır. Dolayısıyla bu belgelerde Müslüman idaresindeki dinsel çoğulcu bir toplumsal yapının doğal ve sivil bir kaynaktan tanımı yapılmaktadır. Genizanın coğrafi ve kültürel merkezini Fustat oluşturmakla birlikte bütün Akdeniz havzası çevresindeki Müslüman ve gayrimüslim unsurlara dair ve çoğu kişisel kanaatlere dayalı “özel” bilgiler söz konusudur. Daha önce de ifade edildiği gibi bu bilgiler tüccar, gezgin ve göçmenler eliyle Fustat’ın Ben Ezra Sinagogu’na taşınmıştır. Zira “geniza çağı”nda yıldızı parlayan Mısır; çevre coğrafyadan ve özellikle Irak, Fars, Filistin ve Suriye’den gelen çok sayıda Yahudi göçmen ve misafire ev sahipliği yapmıştır. Hatta Nişabur gibi kuzey-doğu Fars şehirleri ile Orta Asya’dan Semerkand gibi şehirlerden Mısır’a gelen Yahudiler içinde yaşadıkları kültürlerle dair çok sayıda bilgiyi Mısır’a taşımış ve bunların kayda değer bir kısmı geniza metinlerine yansımıştır. Öte yandan Irak ve Fars bölgesinden gelerek genizada yer alan belgelerden çok daha fazlası Kuzey Afrika ve Güney Arabistan yoluyla seyretilen Hind ticaret rotası üzerindeki bölgelerden gelmiştir.

Geniza belgeleri, yukarıda da ifade edildiği gibi, Fustat şehrinde mukim Yahudi toplumu merkezinde çevre memleket ve toplumların yaşamına dair pek çok ayrıntıyı içermektedir. Bu belgelerin sunduğu en temel bilgi, Yahudi ve Hristiyan gayrimüslimlerin hem kendi aralarında hem de Müslümanlar ile ilişkilerinde doğal bir gündelik yaşamın tecrübe edildiğidir. Nitekim Fustat, Kahire, İskenderiye ve Mısır’ın diğer şehirleri ile Kayrevan, Kudüs, Şam ve Halep gibi komşu bölgelere ait şehirlerden gelen geniza belgelerine göre Müslüman ve Yahudiler arasında çok yakın bir sosyal ve gündelik

32 Geoffrey Khan, “The Historical Development of the Structure of Medieval Arabic Petitions”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 53 (1), 1990, ss. 8. Ayrıca bkz. Mark R. Cohen, *The Voice of the Poor in the Middle Ages: An Anthology of Documents from the Cairo Geniza* (Princeton: Princeton University Press, 2005), ss. 10-11.

yaşam teması olduğu tespit edilmektedir.³³ Dolayısıyla bu belgeler her şeyden önce Müslüman idareler altında gayrimüslim halkların tecrübe ettikleri huzur, güven ve serbestlik ortamına dair güçlü kanıtlar içermektedir. Bu yönüyle geniza belgeleri, Müslüman bir toplum içindeki farklı inanç gruplarının sosyal ve ekonomik ilişkilerini gerçekleştirirken geniş bir özgürlük ve sosyal düzen içinde yaşadıklarını gösterecek şekilde tarih araştırmacısı için kökenleri görme fırsatı vermektedir. Bu tarihi belgelerden çıkan resim, İslam hukuk prensipleri tarafından çizilmiş bir çerçeve içinde Fatimi idarecilerinin farklı grupların gelenek, görenek, ibadet, sosyal yaşam ve ekonomik-ticari faaliyetleri bağlamında güçlü bir sosyal uyum sağladığını göstermektedir. Sırf bu konu çerçevesinde geniza belgeleri sayısız bilgi ve örnek sunmaktadır.

GENİZA BELGELERİNDEN BAZI ÖRNEKLER

Müslümanlar ile Yahudiler arasındaki ilişkiye en önemli örnek, bazı Yahudi mistiklerin İslam sûfi geleneğinden etkilendiklerine işaret etmektedir. Musa b. Meymun'un oğlu Abraham (öl. 1237) eski Yahudi geleneğine ait olduğunu iddia ettiği bazı ritüelleri Yahudi ibadet sistemi içine dâhil eden reformist bir girişimde bulunmuştur. Kendisine katılan bazı Yahudiler ile önerdiği tarzda ibadetlerini yerine getirmiştir. Ancak Abraham'ın sergilediği ritüeller önemli ölçüde Müslüman sûfilerin dini tutum ve davranışlarına benzeştirilmiştir. Özellikle rûkûa eğilme, secdeye kapanma ve zikir törenleri gibi davranışlardan dolayı Müslüman sûfilerden etkilenmekle suçlanmıştır. Her ne kadar bu tür mistik davranışların kadim Yahudi geleneğine ait uygulamalar olduğunu ileri sürseler de Abraham ve taraftarları Yahudi topluluğunun diğer üyelerince eleştirilmişlerdir. Topluluğun lideri olan Abraham'ın ölümü üzerine yerine geçen dini lider ise Yahudilerin bu tür dindarlık uygulamalarını yasaklamaya kalkışmıştır. Bu husus aşağıdaki dilekçeyle dönemin Müslüman idare temsilcisine arz edilmektedir. Bu belge Yahudi mistisizminin İslam sûfiliği tarafından ne derece etkilendiğini gösteren bir kanıt olarak gösterilmektedir. Bununla birlikte söz konusu belge Müslüman idarecilerin sadece Müslümanlarla değil, Yahudilerin de ritüel ve ibadetleri hakkında kendilerine başvurulmuş bir mercii olduğunu göstermektedir.³⁴

Dini lider rûkû ve secde uygulamasını tesis etmiş, eski dönemlerde var olan dinlerinin bir kısım uygulamalarını onlara öğretmiş ve dinlerinde unuttukları şeyi yeniden tesis etmiştir. Liderleri (Abraham b. Musa b. Meymun) öldükten sonra bilge olmayan birisi onun görevini yüklenmiştir. Öncekinin aksine yeni lider rûkû ve secdeyi yasaklamıştır. Bu kişiye karşı, konumunu dikkate alarak nasıl bir tutum takınılması önerilir? (T-S AS 182.291)

33 *A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, eds., A. Meddeb, B. Stora (Princeton: Princeton University Press, 2013), s. 37.

34 *A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, s. 646.

Hukuk danışmanının bu başvuruya verdiği cevap muhtemelen geniza belgeleri içinde saklanmamış ancak Müslüman yargı heyetinin Yahudilerin unutageldiği rükû ve secde uygulamasına dair başvuruyu reddetmediği tahmin edilmektedir.³⁵

Yahudi tarihinde özellikle II. Mabet Dönemi'nde yaygın olarak sürdürülen bir uygulama olarak Yahudilerin, idaresi altında yaşadıkları siyasi otoriteye dua etme geleneği yerleşmiştir. Babil sürgününden kurtulup tapınaklarını yeniden inşa etmeye fırsat veren Pers imparatoru Cyrus bu tür dualara çok açık olarak muhatap olmuştur. Dolayısıyla Yahudiler kendilerini idare eden liderlere yönelik duaları ile onların sadık teb'aları olduklarını ifade etmektedirler.

Fatımi halifesi el-Emir (öl. 1130) için Fatımi devletindeki Yahudi cemaati lideri Gaon Maşliah b. Solomon ha-Kohen tarafından yazılan dua metni, bu geleneğin önemli bir örneğini teşkil etmektedir. İbranice olarak kaleme alınan dua metninin 1127-1131 yılları arasına ait olduğu tahmin edilmektedir.³⁶

Rahim olan Tanrı'nın adıyla. Biz efendimiz, büyük kral, Kedarogullarının³⁷ prensi, imanın koruyucusu, liderimiz imam el-Emir bi Ahkâm-ullah'a, onun oğullarına, aile halkına, arkadaş ve dost çevresine, ona sevgiyle hizmet edip düşmanlarıyla savaşanlara duacıyız. Tanrı onu yüceltsin, onlara ve bize yardım etsin. Düşmanlarını ve bizleri kendisine itaat ettirsin. Onun kalbini bize, bütün halkına ve İsrail evine karşı lütüfkâr kılsın. Hepimiz "âmin" diyelim. (T-S NS 110.26)

Farklı inanç mensuplarından oluşan teb'a arasında zaman zaman ortaya çıkan anlaşmazlıklarda Müslüman idareciler nihai uzlaştırıcılar olarak sorunu çözücü ve gerilimi yatıştırıcı bir misyon yüklenmişlerdir. Geniza belgeleri arasındaki bazı mektuplar farklı dini cemaatlerin kendi aralarında yaşadıkları sorunları ve Müslüman idarecilerden bu sorunlara müdahil olma yönündeki taleplerini açığa çıkarmaktadır. Bu durumu yansıtan önemli bir örnek, Şam'da ikamet eden bir Yahudi dokumacının Fatımi hilafet merkezinin yardımını talep ettiğine dair mektuptur. XI. yüzyıla ait olan mektupta Yahudi dokumacı Kahire'deki arkadaşına etkili bir banker olan ve aynı zamana halifenin danışmanı olan Ebu Nasr et-Tustarî'den yardım talebinden söz edilmektedir. Mektubun sahibi Ebu Nasr et-Tustarî gibi bir Karaim Yahudisidir ve Şam'da Talmud geleneğine bağlılığını koruyan ana bünye Yahudilik mensuplarının tepkisini çekmektedir. Nitekim Karaim Yahudisi yerel Yahudi makamlarına şikâyet edilerek o bölgede düşük bir meşguliyet olarak değerlendirilen dokumacılık işini değil farklı işleri yapmaya zorlanması istenir. Bu husus dokuma ustasının arkadaşına yazdığı mektubunda şikâyet edilmektedir.³⁸

35 Mordechai A. Friedman, "Abraham Maimuni's Prayer Reforms", *Traditions of Maimonideanism*, ed., C. Fraenkel (Leiden: Brill, 2009), s. 151.

36 S. D. Goitein, "Prayers from the Geniza for Fatimid Caliphs, the Head of the Jarusalem Yeshiva, the Jewish Community and the Local Congregation", ed., S. R. Brunswick, *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica Presented to Leon Momo on his Eightieth Birthday* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1982), s. 50.

37 "Kedar", Yahudi kutsal kitabında İsmailoğulları soyundan sayılan bir Arap kabilesinin ismidir.

38 S. D. Goitein, "Petitions to Fatimid Caliphs from the Cairo Geniza", *The Jewish Quarterly Review New Series* (45: 1), 1954 s. 33.

Yahudi olmayanlardan çekmediğimi Yahudilerden çektim; dindaşlarımdan ayrıldım, onların sevinç ve kederlerine ortak olamadım; onların işlerinden ve toplanmalarından uzaklaştım. Benim kendi cemaatim, ekselanlarına, Şeyh Abu Nasr et-Tustari'ye mektup yazarak yüce majestelerinden (Fatımi halifesi) benim değişik işleri yapmaya zorlanmamdan muaf tutulmam için bir ferman talep etmişler. (T-S J 48.126)

1206 tarihini taşıyan bir başka mektup Kudüs'teki Yeşiva'nın başkanı Ga'on Solomon tarafından Fustat'taki Ephraim ha-Haver b. Semarya'ya gönderilmiştir. İçeriğinden bir mektuba cevap olarak gönderildiği anlaşılan mektupta Fustat'taki Irak ve Kudüs kökenli Yahudiler arasındaki anlaşmazlıklar hakkında tartışılmaktadır. Ayrıca Fatımi halifesi ez-Zâhir (öl. 1036) ile Arap kabileler arasındaki savaşın (1024-1029) Yahudi cemaati üzerindeki vahim etkisine de işaret edilmektedir (T-S 13J9.2).

1141 yılına ait diğer belgede Ebû'l Mufaddal b. Perahya ve Ammar b. Makluf adlarında bir Yahudi ile bir Müslüman arasında ortaya çıkan ve taraflardan birinin hapsedilmesine yol açan miras tartışması işlenmektedir (T-S 18J1.22).

Fustat Yahudi cemaatine gönderilen bir başka mektup 1050 yılına aittir. Muhtemelen Şam Yahudi cemaatinin kaleme aldığı mektupta Müslüman halktan ve yerel yönetimden bazı şikâyetler dile getirilmektedir. Şam bölgesi Yahudileri Arapların baskısı altında olduklarını, su paylaşımı konusunda haksızlığa uğradıklarını, hayvan kurban etme ritüellerinin engellendiğini, vergilerin zamanından önce talep edilip toplandığını ve hatta bu yolla iki kez vergilendirildiklerini ifade ederek vali hakkında şikâyetlerini bildirmektedirler. Bir önceki vali İbn Ukt Ebû'l Sayyar'ın Yahudilere karşı sert davranarak yerel Arap kabile liderlerine daha yakın olduğu ancak yeni vali Haydara'nın merkezi hükümet tarafından Yahudilerin bu şikâyetlerini gidererek onlara adaletli davranılmasının emredildiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte bu valinin de Yahudi cemaatinden vergileri erken toplamaya başladığı bildirilerek Fustat'taki cemaatten muhtemelen hem siyasi hem de mali yardım talep edilmektedir (T-S 13J26.13).

Tarih taşımayan farklı bir belge ise Eyyubi sultanı Selahaddin'e yönelik olarak bir Yahudi tarafından yazılmış uzunca bir dilekçedir. Haçlı ordusuna karşı başarısından dolayı "haçlı köleleri üzerinde muzaffer" sıfatıyla nitelediği sultan Selahaddin'den kişisel bir talepte bulunmaktadır. Dilekçeye göre bu Yahudi kendisinin Müslüman idareciler tarafından vergi mültezimi ve muhbir olarak görevlendirildiğini fakat bu zor yükümlülükten ve kendi cemaati açısından pek de hoş görülmeven bu görevden azledilmesini istemektedir. Diğer dilekçe örneklerinde olduğu gibi bu dilekçede de "bir olan Allah" veya "Allah'ın selamı onun elçisi olan Muhammed efendimizin üzerine olsun" gibi İslami ifadelerin kullanıldığı görülmektedir (T-S K2.96).

Genizada İslam inancı ve geleneğine dair tartışmalara atıfların yer aldığı belgeler de mevcuttur. Örneğin içinde Buhari ve Ahmed ibn Hanbel'in de adı geçtiği İslami inanç konuları ve ibadet zamanlarının tartışıldığı bir evraktan söz edilebilir (T-S AS 144.236). Müslümanlar tarafından inanç ve ibadet konularında kaleme alınmış eserlerin tercümesi konusu da bu Yahudi belgelerinde tartışılmıştır (T-S AS 154.187). İslam ilahiyatına göre yaratılış (T-S AS 155.216) ve bağışlanmaya ilişkin öğretiler de tartışılmıştır (T-S AS 155.220). Yahudiler ile Müslümanlar arasında Musa hukukunun nesh edildiği ve Hz. Muhammed'in getirdiği öğretilerin otantikliğine dair tartışma muhtemelen bu türün en önemli örneklerindendir. Bu tartışmanın taraflarından birisinin Mu'tezili teolog İbn Hallad olduğu belirtilmiştir (T-S NS 91.9).

SONUÇ

Toprağa gömülmesi gerekirken bir şekilde varlığını sürdürme imkânı bulan Kahire genizası resmi verilerle yazılmış tarih ve kurgulanmış mazi retoriğinden özgürleşmeye fırsat verircesine belirli bir coğrafyanın belirli dönem içindeki tarihinin "sivil" seyrini ifade etmektedir. Geniza belgelerine Yahudi, Müslüman ya da Hristiyan bakış açısıyla bakıldığında, her bir açı için farklı hedef güdülebilir. Ancak genel olarak İslam idaresi altında yaşayan Yahudilerin ticari işleri, maiyet gâilesi ve gündelik yaşamlarına dair doğal bir tutumla kaleme aldıkları yazılarında huzurlu bir dünyevi yaşam sürdürdükleri keşfedilmektedir. Yahudilerin kendi mezhepsel farklılıklarından kaynaklanan anlaşmazlıklar için kadı, vezir ya da halifeyi uzlaştırıcı saymaları bunun sarıh bir işaretidir. Şurası unutulmamalıdır ki geniza belgeleri herhangi bir taşallut baskısı olmadan tamamen sivil ve doğal duygular içinde yazılmış metinler olmalarının yanında bu belgeler esas olarak arşivlenip korunmadan gömülerek imha edilmesi planlanan belgelerdir. Bu yüzden her türlü siyasi, ideolojik ve dini etkiden uzak, genellikle özgürce kaleme alınmış belgelerdir. Dolayısıyla Kahire genizası, farklı inanç ve kültür unsuru olan Yahudiler çerçevesinde Ortaçağ Akdeniz İslam medeniyetinin değişik bir açıdan ve sivil bir bakış açısıyla tanımlaması için paha biçilmez bir kaynak sağlamaktadır.

İslam coğrafyasında yaşamış bir cemaatin yine bu coğrafyada Arapça olarak kaleme aldığı belgelerin hiçbirisinin günümüz Müslüman ülkelerinde bulunmaması elbette önemli bir eksikliktir. Ancak Yahudilik ve Hristiyanlık tarihi araştırmacılarının paylaşmadığı bu değerli bilgi kaynağının İslam tarihi araştırmacıları tarafından yeterince dikkat çektiğini de söyleyemeyiz. Zira geniza belgelerine kabaca bir göz atış bile aslında bu belgelerde Yahudi halklarının tarihi kadar İslam medeniyetinin en temel toplumsal kodlarının da yer aldığı fark edilmektedir. Yahudiliğin gizli kalmış bu saklı tarihi bu kodlara işaret eden başlıca kaynaklardan birisini ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

- A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, eds., A. Meddeb, B. Stora (Princeton: Princeton University Press, 2013)
- Abulafia, David, *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean* (Oxford: Oxford University Press, 2011)
- Alcalay, Ammiel, *After Jews and Arabs: Remaking Levantine Culture* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992)
- Casson, M., C. Casson, *The Entrepreneur in History: From Medieval Merchant to Modern Business Leader* (New York: Palgrave Macmillan, 2013)
- Cohen, Mark R., "Jewish and Islamic Life in the Middle Ages: Through the Window of the Cairo Geniza", ed. J. Montville, *History as Prelude: Muslims and Jews in the Medieval Mediterranean* (Plymouth: Lexington Books, 2011)
- , *Poverty and Charity in the Jewish Community of Medieval Egypt* (Princeton: Princeton University Press, 2005)
- , *The Voice of the Poor in the Middle Ages: An Anthology of Documents from the Cairo Geniza* (Princeton: Princeton University Press, 2005)
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, ed., K. Seyithanoğlu (İstanbul: Çağ, 1988), c. 5
- Fortifications and the Synagogue: The Fortress of Babylon and the Ben Ezra Synagogue*, Cairo, eds., P. Lambert, J. Bellaert (London, 1994).
- Friedman, Mordechai A., "Abraham Maimuni's Prayer Reforms", *Traditions of Maimonideanism*, ed., C. Fraenkel, (Leiden: Brill, 2009)
- Goitein, S. D., "The Biography of Rabbi Judah-Ha Levi in Light of the Cairo Genizah Documents", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 28, 1959.
- , "Petitions to Fatimid Caliphs from the Cairo Geniza", *The Jewish Quarterly Review New Series* (45: 1), 1954
- , "Prayers from the Geniza for Fatimid Caliphs, the Head of the Jaruselam Yeshiva, the Jewish Community and the Local Congregation", ed., S. R. Brunswick, *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica Presented to Leon Momo on his Eightieth Birthday* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1982)
- , *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza, V: Daily Life* (Berkeley: University of California, 1983)
- , *Studies in Islamic History and Institutions* (Leiden: Brill, 1966)
- , "The Cairo Geniza as Source for Mediterranean Social History", *Journal of the American Oriental Society*, 1960
- Goldberg, Jessica, *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012)
- Halkin, Hillel, *Yehuda Halevi* (New York: Random House, 2010)
- Heidemann, S., "Numayrid ar-Raqqa: Archaeological and Historical Evidence for a 'Dimorphic State' in the Bedouin Dominated Fringes of the Fatimid Empire", *Orientalia Lovaniensia Analecta: Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras, IV*, (Leuven: Peeters Publishers, 2005)
- Hirschfeld, Hartwig, "The Arabic Portion of the Cairo Genizah at Cambridge" *The Jewish Quarterly Review* (5: 2), 1903

- Hoffman, A., P. Cole, *Sacred Trash: The Lost and Found World of the Cairo Geniza* (New York: Random House, 2011)
- Khan, Geoffrey, "The Historical Development of the Structure of Medieval Arabic Petitions", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 53 (1), 1990
- Rustow, Marina, "Jews and the Islamic World: Transitions from Rabbinic to Medieval Contexts", ed., D. P. Bell, *The Bloomsbury Companion to Jewish Studies* (London: Bloomsbury, 2013)
- , *Heresy and the Politics of Community: The Jews of the Fatimid Caliphate* (New York: Cornell University Press, 2008)
- Sajoo, Aryn B., *Pluralism in "Old Societies and New States": Emerging ASEAN Contexts* (Panjang: Institute of Southeast Asian Studies, 1994)
- Sanders, Paula A., "The Fatimid State, 969-1171", ed., C. F. Petry, *The Cambridge History of Egypt: Islamic Egypt, 640-1517, I* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998)
- The Majlis: Interreligious Encounters in Medieval Islam, Studies in Arabic Language and Literature, IV*, eds. H. L. Yafeh, M. R. Cohen, S. Somekh, S. H. Griffith (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1999)
- Werthmuller, Kurt J., *Coptic Identity and Ayyubid Politics in Egypt, 1218-1250* (Cairo: The American University in Cairo Press, 2010)